MIRCEA MUTHU

Homo balcanicus

Sintagma generică *homo balcanicus* trimite, în majoritatea cazurilor, la o tară descriptivă şi categorială. Este ca şi cum categoria aceasta, redevabilă prin contanimare parțială *omului bizantin,* se întinde ca un elastic peste realități şi ideologii variate iar finalitatea acestui proces este, în chip paradoxal, una de autonegare. De la o particularizare geo-politică, proiectată pe o situație de destin şi cu circumscriere precumpănitor etică *homo balcanicus* se încarcă şi cu o seamă de atribute străine de el, ca să se întoarcă, iarăşi, ca un bumerang, crucificând astfel arealul de origine. Conotațiile în bună măsură negative fac parte, de altfel, dintr-o stereotipizare a termenului de *balcanism* ce, „creată şi importată din Occident a fost complet asimilată"[1] de mentalitatea vestică şi, prin ricoşeu, de aceea sud-est europeană. Dincolo însă de poncife cu accente incriminatorii există cu siguranță un arhetip comportamental, cu numeroase concretizări de ordin tipologic şi simbolic. Astfel, *tipul tragic, înțeleptul, parvenitul* sau *haiducul*-analizate de noi din unghi comparativ- alcătuiesc tot atâtea variabile, forme de manifestare reflectate cu acuratețe în imaginarul literar-artistic din sud-est[2]. Altele, precum *levantinul, clericul, militarul, convertitul, intelectualul* ş. a. amplifică, vom vedea, evantaiul antropos-ului, deductibil din explorarea istorică şi prelucrarea funcțională. *Omul balcanic* trimite de fapt la o lume diversificată etnic şi cu o structură de panop-ticum, în funcție de starea modelului bizantin şi apoi a Turcocrației în accelerată pierdere de viteză în veacul al XlX-lea. Există, cu alte cuvinte, câteva coagulări determinate structural şi funcțional pe palierul duratei lungi, după cum o anumită perioadă istorică adaugă, subliniază sau reduce spectrul obținut astfel prin decantări succesive.

Un prin termen de referință rămâne *omul bizantin* în alcătuirea sa cvadruplă, descrisă magistral de către Nicolae Iorga. Convergența moştenirii intelectuale hellenice şi a legislației romane (sub forma concepției greco-romane despre statul civilizat) în spiritul autocratic de extracție orientală prin intermediul creştinismului în cheie ortodoxă specifică formula Imperiului Roman de Răsărit dar şi corelatul său, adică *omul bizantin,* în ființa căruia se regăsesc, desigur alchimizate, cele patru straturi. E vorba de *ideea romană,* respectiv conştiința dreptului roman, instituțiile militare ş. a., *credința ortodoxă,* în perimetrul căreia „gloria Domnului" se suprapunea peste „gloria împăratului", *orientalismul* din mentalitatea adesea tranzacțională şi din fastul ceremonial, în sfârşit, *elenismul* ce universalizează limba greacă şi impune ideea de ordine *(taxis)* ca element fundamental al concepției bizantine despre lume. Componentele vor fi diferit accentuate în geografia umană a Imperiului, elenismul de pildă n-a exercitat aceeaşi influență în toate epocile din mileniul bizantin, după cum modelele romane au supraviețuit în anumite segmente din corpul social şi au dispărut din altele[3]. Spectroscopia lui Nicolae Iorga rămâne exemplară şi pentru că ilustrează ceea ce, tot el a numit, „forma de universalitate", deschisă prin excelență, a Bizanțului. Bizantinologia modernă simplifică într-un fel desenul, susținând că *omul bizantin*- ca locuitor *avânt la date* al casei comune a Europei- e „o sinteză răsăriteano-apuseană ilustrând în chip fascinant un model de umanitate în aproximarea căruia intră surse dintre cele mai diverse, dinăuntru şi dinafară ortodoxiei"[4].

Oricum, Bizanțul care a fost, după momentul Alexandru Mace-don şi apoi după Roma, cea de-a treia forță unificatoare a lumii sud-est europene a precipitat, prin transformări succesive, în ființa *omului balcanic,* determinată în bună măsură de următoarea forță

unificatoare- Imperiul Otoman. Moştenind, mai exact, structura cvadruplă a modelului constantinopolitan omul balcanic şi, prin extrapolare, sud-est european „participă prin toată structura sa etnică, mentală şi sufletească la mai multe naționalități"[5]. Profilul acestuia va primi însă conture apăsate - şi, e locul s-o spunem, distorsionat receptate de către mentalitatea occidentală - o dată cu slăbirea concepțiilor teocen-trice şi, în consecință, cu începutul procesului de laicizare a gândirii. în gândirea bizantină „istoria umanității" de după venirea lui Hristos e una singură: „ea e domnia Harului *(charis),* opusă domniei Legii *(nomos)* şi ilustrată de oameni care împărtăşesc credința în Dumnezeu şi care, după tronurile îngerilor, alcătuiesc împărăția lui Dumnezeu"[6]. Iată de ce normele de comportare din *Apophtegmata patrum* sau din *Hristoitia* lui Nicodim Arghioritul erau strict reglementate după *Scripturi* şi Sfinții Părinți. Numeroasele *hristoitii* cu circulație apocrifă până în epoca lui Anton Pann încorporau un ansamblu de reguli de conviețuire creştină în esență. începând însă cu Turcocrația din veacurile XVII şi XVIII, deci culminând cu fanariotismul, ieşirea de sub autoritatea cenzurii divine a condus la coabitarea sentimentelor de *cuvenit* şi *necuvenit.* Astfel, "respectarea exterioară a convențiilor devine o problemă detaşată de convingerile interioare şi sub condiția menținerii aparențelor totul începe a fi îngăduit"[7]. Mai mult, în condițiile opresiunii turceşti, devenită seculară, produsul uman al acestei mutații îşi construieşte o adevărată filosofie a supraviețuirii. De aici, apariția — într-o diversitate tipologică - a aşa-numitului *homo duplex,* cel mai adesea cu o alcătuire de hibrid şi comportament duplicitar. El reiterează, până la degradeu şi caricatură tragică, exercițiul diplomatic bizantin, constitutiv de altfel unui Imperiu cu frontierele mereu amenințate. Spațiul dominat de Semilună, devenit adiabatic, amplifică această structură umană alogenă, care a făcut să curgă atâta cerneală critică, extrapolată la întreaga categorie de *om balcanic.* Un exemplu definitoriu este, aici, *levantinul.* Având o descendență incertă (greco-turco-, sau arabo-occidentală), plurilingv, funcționar iscusit şi intermediar priceput levantinul îşi apropriază, dramatic adesea, zonele de trecere sau de clivaj religios şi cultural. Iată descrierea levantinului, antologic realizată de către Ivo Andri<5 în *Cronică din Travnik.* Confesiunea doctorului Cologna e, de fapt, un autoportret: „Asta-i soarta omului din Levant, căci el e *la poussiere humaine,* pulbere umană vânturată între Orient şi Occident, care nu aparține nici unuia nici altuia, dar e călcată în picioare şi de unul şi de celălalt. Sunt oameni care ştiu o sumedenie de limbi, dar nici una nu-i a lor, care se închină la două altare, dar în fața niciunuia nu îngenunchează cu toată ființa. Sunt victimele fatalei risipiri a oamenilor despărțiți în creştini şi păgâni; veşnic tălmăcitori şi veşnic mijlocitori care poartă însă în ei o imensă cantitate de echivoc şi dubiu; buni cunoscători ai Orientului şi Occidentului, ai obiceiurilor şi datinilor; dar disprețuiți şi suspectați deopotrivă şi aici şi dincolo. Lor li s-ar potrivi cuvintele pe care le-a scris acum şase veacuri marele Djalal al-Din, Djalal Al-Din Rumi: «Căci pe mine însumi nu mă pot cunoaşte. Nici creştin nu sunt, nici evreu, nici part, nici musulman. Nici din Răsărit nu sunt, nici din Asfințit, nici de pe uscat, nici de pe mare...» Da, e fâşia nesigură între mare şi uscat, osândită la zbucium şi veşnică mişcare. O *a treia lume* în care s-a grămădit tot blestemul din pricina despărțirii pământului în două lumi"[8] etc. Rememorăm, de asemenea, acest veritabil *trenoa"* rostit de Hasan în capodopera lui Mesa Selimovic, *Dervişul şi moartea:* „Trăim la o răscruce dintre lumi, la un hotar între popoare, în calea tuturor, veşnic vinovați în ochii cuiva. Deasupra noastră se sparg talazurile istoriei. Ne-am săturat de atâta silnicii şi am prefăcut necazul în virtute: am ajuns nobili prin sfidare"[9]. Există însă şi celălalt versant, de astă dată comportamental - consecință a stării lui *între* — într-

0 descriere acidă şi, în acelaşi timp, simpatetică: „Moştenesc trândăveala din Orient, iar gustul de viaţă uşoară din Occident; nu se grăbesc niciodată, căci viaţa se grăbeşte; nu-

1 interesează ce le rezervă ziua de mâine,

căci va veni ce e sortit să vie, şi totul depinde prea puţin de ei; sunt alături numai la nevoie, de aceea nici nu le plac să fie des împreună; nu prea se încred în nimeni, dar cel mai uşor e să păcăleşti cu o vorbă frumoasă; nu arată ca nişte eroi, dar cel mai greu e să-i sperii cu ameninţări; mult timp nu le pasă de nimic, le e totuna ce se întâmplă în jurul lor, ca apoi dintr-o dată să înceapă să-i intereseze totul, să răvăşească şi să întoarcă totul cu susul în jos, pe urmă din nou cad în picoteală, neplăcându-le să-şi amintească nimic din ceea ce s-a întâmplat; se tem de schimbări, căci adesea le-au adus nenorociri, şi se satură uşor de un om, chiar dacă le e binefăcător. Ciudată lume, te bârfeşte dar ţine la tine, te sărută pe obraz dar te urăşte, îşi bate joc de fapte nobile, dar nu le uită generaţii de-a rândul"[10] ş. a.

Paragrafele de mai sus, reproduse *in extenso* sunt concludente nu doar pentru imaginea *levantinului* cât, mai ales, pentru corecta aşezare şi înţelegere a paradigmaticului *homo duplex.* Exegeza a vorbit de adoptarea nei *prudentia* ce, în triste împrejurări politice, a fost considerată adesea drept civism sau, invers, lipsă de conştiinţă. Antecedentele urcă, iarăşi, până la lumea bizantină, autocratică. Generalul Kekaume-nos îndeamnă „să nu ai încredere", să înaintezi în viaţă „cu ochii plecaţi"[11] ş. a. adevărate maxime mereu reiterate în aşa-numitele „oglinzi ale principilor" ori în sumedenia de cugetări ce concurează vechile *Hristoitii.* Alexandru Mavrocordat, ajuns mare Dragoman al Porţii ne învaţă şi el cum „cu ochii plecaţi, vom avea grijă să acţionăm după împrejurări, nu vom învăţa mai mult decât este necesar, nu vom spune mai mult decât ce ne poate fi folositor", în vreme ce Nicolae Voevod, în *Sfaturile* adresate fiului său, motivează în acest chip învăţătura: „ori coroana pe cap, ori vulturii pe cadavru"[12]. Sancţiunea etică, prezentă într-o vastă literatură paremiologică, traversează epocile în paralel dar şi în contrapunct cu diversificarea şi, respectiv, europenizarea structurilor sociale. în cea de-a doua jumătate a veacului al XVIII-lea şi în secolul următor când - aşa cum enunţasem deja - înregistrăm declinul accelerat al Turcocraţiei şi, corelativ, ecloziunea statelor naţionale *parvenitul,* diversificat psihologic şi social, populează literalmente imaginarul

literar. Spre deosebire însă de levantin comportamentul duplicitar al parvenitului a fost dublat, cum remarca încă Nicolae Iorga, de energetismul burgheziei *in stătu nascendi.* De extracţie socială de obicei modestă, întreprinzător şi fără scrupule parvenitul semnifică o altă etapă în istoria „arhetipului" sud-estic. El devine produsul prin excelenţă al procesului de rapidă şi forţată modernizare. Bine individualizat psihologic, localizat etnic, naţional şi social, parvenitul depăşeşte, geografic vorbind, agregatul balcanic, el face parte dintr-un cadru mai larg -*omul sud-est european*[13]. Desigur, nu-1 epuizează pe *homo duplex,* doar îl exemplifică prin frecvenţă şi culoare locală (naţională). Alcătuit, în general, din *stări contrastante* şi aflate într-un *echilibru mereu instabil* modelul luat în discuţie este definitoriu pentru o dublă dimensiune a *balcanismului* - parodică şi de evocare. Forme de manifestare sau, mai exact, derivate tipologice dar şi simbolice sau de atitudine îl con-stelează în polarizări semnificative. La meridianul românesc, de pildă, în „polul plus" s-ar plasa *nastratinismul* (< Nastratin Hogea şi posteritatea acestuia), *conciliatorismul politic* ş. a. (cu etalonul în Heliade Rădulescu şi teoria despre „echilibrul între aniteze"), *meridionalismul „disciplinat"* (maiorescianul şi „graeculus"-ul I. L. Caragiale sau Paul Zarifopol) etc. La „polul minus" am consemna *miticismul* (< Mitică, în grafia lui Caragiale), *lichelismul* (< turcescul „lichea") şi *mitocănia* (< termenul „mitocan") - ultimele două comportamente caustic

radiografiate de către Paul Zarifopol şi nu numai[14]. Portretul robot al lui *homo duplex* ar însuma, sub raportul atitudinii, următoarele componente, cu distribuție diferită în reprezentările literare: scepticism funciar, adaptibilitate câteodată absolută, hazul de necaz, toleranță, versatilitate, comportament umoral, coabitarea stărilor contrastante, împinse uneori la limită, spirit tranzacțional, amoralitate. Să reamintim faptul că trăsăturile enumerate, ce intră în alcătuirea abstractului *homo duplex,* sunt doar un segment din aşa-zisa „mentalitate balcanică" şi prin care înțelegem, în acord cu Paschalis Kitromilides, nu o „uniformitate diacronică"[15] ci o sumă de specificități legate, subteran sau manifest, prin nişte *uni-*

versalii. Peste fondul de veche romanitate s-au suprapus straturi succesive şi alogene, la agregarea cărora un rol decisiv 1-a avut ortodoxismul precum şi aluviunile orientale, în speță otomane. Consecința e, notează Alexandru Duțu, „filosofia lui «ca şi cum» care s-a perpetuat până azi şi ea este cea care conferă balcanicului o mare libertate interioară, îmbinată cu o mare capacitate de a pune frână dezamăgirii"[16].

Omul bizantin-omul balcanic-omul sud-est european certifică, din unghi geo-istoric şi la nivelul unei tipologii abstracte conceptul de de *unitate în diversitate* în Europa de Sud-Est. Vorbim de „unitate" pe liniamentul schițatului *homo duplex,* regăsibil în comportamentul grecului, românului, albanezului, sârbocroatului sau al bulgarului. O asemenea structură bipolară nu putea fi, nu avea cum să fie determinată doar istoric (în sensul de = conjunctural), cu toate că cele două unificări — *bizantină* şi apoi *otomană* -au marcat mentalul sud-esticului. Există, după opinia noastră, cel puțin patru situații de destin sau, poate mai corect, patru repere - şi ele cu alcătuire dual㠀 - şi care au „supervizat" şi, respectiv, au întreținut stările contrastante din ființa omului de aici şi, corelativ, amintitul *echilibru instabil* din această parte a continentului. Fiecare dintre acestea traversează veacurile şi îşi păstrează caracterul problematic, desigur, cu distribuirile diferite de accent.

Confruntarea oriental-occidentală ar fi prima constantă, verificabilă în spectacolul străzii, în habitat, gastronomie, îmbrăcăminte, obiceiuri etc. şi ar fi o eroare, pentru acest spațiu cel puțin, s-o reducem la raportul mult vehiculat, dintre tradiție şi modernitate, în cursul cercetărilor noastre am amintit, în câteva rânduri, de portretul de la Rouen al prințului Dimitrie Cantemir în descrierea lui Iorga sau în evocarea lui Costachi Conachi, făcută de Saint-Marc Girardin la mijlocul veacului romantic[17]. Adăugăm imaginea lui Aii Paşa de Ioannina, cunoscut prin eforturile sale de a-şi crea, în epoca paşalâcului pe care 1-a condus (1788-1822), relații diplomatice cu Europa de Vest. Imaginea sa, de hibrid răsăriteano-apusean s-a întipărit în memoria lui Byron: „este foarte gras şi nu foarte înalt, dar cu o față frumoasă; cu ochi de un albastru deschis

şi o barbă albă; purtarea lui este blândă, şi în acelaşi timp are în ea acea demnitate pe care am găsit-o în general la turci. El arată cu totul altfel decât este caracterul lui în realitate, pentru că este un tiran fără conştiință, care s-a făcut vinovat de cruzimi teribile; în acelaşi timp este un general atât de viteaz, încât a fost numit un Bonaparte mahomedan"[18], o înfățişare compozită asemănătoare etalează, până în modernitatea secolului al XX-lea, suk-urile şi bazarurile din Sarajevo (Bas Carsia), Atena (Monastiraki) sau Bucureşti (Lipscani). Această situație a condus, mai ales în Turcocrație - care nu era secționată în formațiuni politice bine delimitate — la o spectaculoasă permeabilizare a frontierelor culturale şi, *in fado,* de mentalitate. *Polis-vH* elen şi apoi bizantin devenise hibridul *komopolis* („sat-cetate"), ca şi consecință a fluctuației de populație, ceea ce grăbeşte

osificarea sud-estului în poziția de dublă periferialitate în raport cu vestul european dar şi cu Istanbulul. Oricum, componenta oriental-occidentală, agresivă ori pe deplin asimilată este uşor de reconstituit atât în durata medie cât şi în cea lungă, mai mult, ea are încă o valoare de indice într-o analiză de factură spectroscopică.

Următoarea determinantă de fundal este lizibilă în grilă creştină (ortodoxă) şi anume în competiția dintre *religios* şi *laic.* Dacă bizantinul Choniates tratase relația dintre Suflet şi Trup în două pledoarii succesive, în finalul *Personificărilor* (sec. XII) nu se va mai face o distincție radicală ca şi, mai târziu, Dimitrie Cantemir în *Divanul* (1698). Disputa dintre Suflet şi Trup sau dintre înțelept şi Lume cunoaşte grade diferite : de la concilierea, în spiritul raționalismului ortodox, şi până la problematizări cu accent cazuistic evantaiul prelucrărilor de către imaginar se dovedeşte foarte larg. Astfel, reflexe din acest dualism *(id est* = o altă expresie a „echilibrului instabil") sunt uşor detectabile în literaturile sud-estice.

Am analizat de plidă modul cum, la eroii lui Panait Istrati apetența pentru valorile terestre este contrabalansată, în paroxismul trăirii, cu revolta - de-a dreptul ascetică! - împotriva cărnii. La fel, personajele lui Gala Galaction sunt profund antinomice: temperamente aprinse, aspru cenzurate de normele eticii creştine, ele nu-şi găsesc decât rareori liniştea interioară. Postulările

de tipul „la mijloc de Rău şi Bun" (Ion Barbu) sau „nici în rai şi nici în iad" (George Magheru) sunt grevate de această relație în care vocabula *între* dobândeşte conotații diferite în raport cu cele geopolitice. Nu e de mirare că, în această ordine, psihologia sud-esticului e desenată oarecum manicheic, precum în poemele lui George Magheru: „O mână făureşte în înțelepciune, /Iar pentru cealaltă tot e deşertăciune. /Pentru o mână frumusețea-i ordine, /în cealaltă e haos şi dezordine; /O mână e de marmoră de Păros/ Iar cealaltă de lut şi haos" ş. a. *{Judecarea lui Balkaneus).* Tot de aici, proiecțiile moralizatoare şi îngroşările caricaturale ce specifică - precum la Mateiu Caragiale -echilibrul fragil dintre sancțiunea etică şi compensarea estetică în adevărate lecții de *stil* literar[19].

Dialogul, respectiv competiția dintre Suflet şi Trup urcă în timp până în arealul bizantin unde, alături de amintitul Choniates, e citabil Philippos Monotropos (cu *Dioptra,* sec. XI) şi alții care au instituit un gen literar sui-generis. Dar Bizanțul nu clasicizează, literar vorbind, numai această dispută, el impune un *dualism esențial,* con stitutiv medievalității răsăritene. *Aulicul* şi *popularul, sacralul* şi *terestrul,* idealul ascetic şi implicarea în viața cotidiană precipită în coabitarea *hieratismului extern* cu *dinamica interioară.* Ea este decelabilă în spațiul plastic (mozaicul, icoana) dar şi în genul parenetic, precum în *învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie[20].* Răceala desenului şi vioiciunea cromatică, mixajul de *sfânt* şi *cavaler,* literatura teologică aluvionată de „pilde" profane, textele juridice *(nomocanoane)* permanent „miş-cate"de istorisiri în gramatica dreptului cutumiar[21] sau contrastul dintre baza clasică şi acoperişul multiplicat în arhitectura religioasă bizantină - toate acestea diversifică tiparul şi-i explică, în fond, vitalitatea milenară. Desigur, aceste polarizări n-au fost preluate *tale-quale* de către regimul turco-cratic şi, în consecință, nici de către imaginar. Dar ele au configurat un orizont de aşteptare, prelungit apoi în medievalitatea întârziată şi în epoca premodernă. Schematizând şi mai mult, am spune că radicalul istoric (Bizanțul dual), puternic insti-tuționalizat - şi sunt, aici, de reluat chestiunile privitoare la cezaropapismul răsăritean!

— girează pana târziu şi structura şi funcționalitatea lui *homo duplex.*

Ultimul determinant, dedus şi acesta din înfățişarea de palimpes't a sud-estului, este circumscris de mentalitatea rurală - o componentă fundamentală a etniilor din zonă. Obştea

țărănească, aşa-numitele „Romanii orientale" (Nicolae Iorga) ori *zadruga* slavilor de sud se revendică, în mod egal şi ancestral, de la modurile de existență *cosmocentric* şi *antropocentric.* îmbinarea, altfel spus, a lui *natura naturans* cu *natura naturata,* a naturii cu cultura a sublimat, printre altele, în mitul pe care l-am numit *semiantropomorf* şi care leagă, pe această dimensiune cel puțin, cele trei straturi culturale din Sud-Est: arhaic, medieval (folcloric) şi modern.[22] Trăind, vorba lui Lucian Blaga, „pe un pământ de cumpănă" țăranul sud-est european particularizează o ipostază umană tradițională, conservatoare şi în acelaşi timp istorică, adaptabilă adică la „vremurile " denunțate, la noi, de către cronicari.

Cele patru repere de coloratură *morfologică* (Orient/ Occident), *religioasă* (Suflet/ Trup), *istorică* (Bizanțul dual) şi *ontologică* (cosmo- / antropocentrism) alcătuiesc, conjugate şi articulate până la nivelul capilarelor un ancadrament în interiorul căruia s-a nşscut şi s-a dezvoltat acest arhetip comportamental în fiecare dintre cele trei vârste istorice - bizantină, otomană (balcanică) şi modernă (sud-estică). „Omul dublu" ca şi produs al unei situații de destin colectiv specifică la nivel tipologic eternizatul parcă *echilibru instabil.* Aşa cum fragilitatea construcției a condus, aici, în revers, la mitizarea legendei despre Meşterul Manole, la fel, provizoratul existenței într-un spațiu autocratic şi adiabatic se reflectă în ceea ce numeam o filosofie a supraviețuirii. E de subliniat apoi că, parte integrantă din această structură umană dual㠄 *eticul* reglează din interior „funcționarea", respectiv existența personajului literar. La aceasta se adaugă fundalul asigurat de o impresionantă literatură paremiologică ce îl circumscrie, în reiterări succesive, pe *ce se cuvine* în raport cu *ce nu se cuvine* ş. a. Or, dintr-o atare perspectivă raportul dintre realizarea estetică şi sancțiunea morală cunoaşte diferențe de grad şi nu

de esență. Aceeaşi atitudine leagă momente estetice şi evocări diferite. Moralismul din *Ciocoii vechi şi noi* este expus cu stângăcie din varii perspective (auctonală, naratonală etc), mai mult,*parvenitul* fiind proiectat, aşa cum arătasem în alt context, pe tiparul *caracterului,* ca un fel de universalie. La fel procedează în fond Mateiu Caragiale în *Pajerele* sale, fructificând rotunjimea de medalie a sonetului, în *Boierul, Călugărul, Domnița* sau *Cronicarul* accentul etic intră, prin constrângere şi savantă artă, în urzeala portretului, ca în acest final din *Trântorul:* „îl leagănă maneaua, e veşnic beat de vutcă, / Să-ncalce i-e frică, pe brațe-1 duc la butcă; / Dar el, ce os de Domn e şi viță de-împărat, / / Ades, făr-a-şi da seama, îşi mângâie hangerul, / Şi când în fața morții odată s-a aflat, / în trântorul becisnic s-a deşteptat boierul".

Umanitatea sud-estică nu se reduce fără-ndoială la comportamentul lui *homo duplex,* chiar dacă acesta e recognoscibil în argumentarea *sophos-u\ui* răsăritean, în jocul diplomatică sau în practica parvenitismului. Statul centralizat oriental a facilitat dar a şi impus *pattern-urile* de realizare umană. Ne întoarcem iarăşi la Bizanț, a cărui artă „se îndreaptă spre chip ca referent şi centru de greutate a reprezentării"; mai mult, „individualismul constituie o altă caracteristică fundamentală a omului bizantin"[23]. Iată de ce *sfântul* şi *cavalerul* de pildă, creați în evul mediu timpuriu ca un *legatum* al unei străvechi distincții dintre sacerdoțiu şi imperiu[24], populează literatura hagiografică, prind consistență în epopeea *Dighenis Akritas,* ca să prolifereze în forme mai mult sau mai puțin degradate în imaginarul modern din sud-est, incluzând aici şi folclorul. Deja în epopeea amintită cavalerul apare în mai puțin de patru ipostaze tipologice, anume, „akritul" (însărcinat cu paza frontierelor Imperiului), „apelatul" (provenit, de obicei, din soldatul musulman, luat prizonier şi apoi încreştinat), precum şi omologii lor islamici - „ghâzî" şi „sa'âlîk"[25]. Fiecare dintre aceste forme de manifestare se revendică însă de la *modelul*

enunțat. Investigate cu valoare categorială, elastice prin capacitatea de generalizare şi concrete,

în acelaşi timp, prin puterea de a reprezenta un vector istoric *modelele umane* înlesnesc studierea comparată a tipologiilor sub raportul paralelismelor, al analogiilor sau a\ similitudinilor[26]. Acestea din urmă devin ele însele modele în măsura în care se dovedesc determinante pentru dinamica unei literaturi sau a unui grup de literaturi. Proiecția, de exemplu, a *parvenitului* pe ecranul *caracterului,* redevabil veacului al XVIII-lea, caracterizează nu numai optica lui Nicolae Filimon dar şi începuturile realismului din Grecia sau din Bulgaria. Aşadar, afirmația de plidă că „în Balcanii veacului al XVI-lea (dar şi mult după aceea - n. ns.) se mai propuneau omului ca stadii de realizare maximă fie situația de şef spiritual (o treaptă înaltă în ierarhia ecleziastică), fie aceea de şef militar sau politic"[27] e de verificat oricum prin sondarea reflexului artistic, indiferent că e vorba de cronici de „oglinzi ale principilor", mergând până la produsul folcloric şi de autor. Funcționale în medievalitatea occidentală dar şi în cea răsăriteană modelele umane nu le înlocuiesc pe cele vechi sau, mai corect, dacă acestea din urmă persistă îşi schimbă semnul şi ponderea în sistemul de relații sociale şi politice - situații trans-latate în universul ficțional, literar sau plastic. Se restituie, de exemplu, drumul de la „cărturar" la intelectualul propriu zis, adică spre tipul de om care compune şi, mai ales, care citeşte cărți nonfuncționale, ce nu răspund adică unor necesități imediate, precum în schemele de gândire tradițională. Or, problematizarea acesteia se amplifică în secolul al XVII-lea, o dată cu începutul procesului de laicizare a gândirii. în cercetarea deja menționată, Virgil Cândea se opreşte asupra tipologiei intelectualului sud-estic din veacul umanismului şi pe care o fixează convingător în trei tipuri de bază, respectiv *ulama* („om al condeiului"), *clerul creştin* şi *dragomanul,* la care adaugă alți „agenți ai înnoirii intelectuale", anume *peregrinul, convertitul* şi *renegatuPs.* Următoarele două secole îi aduc în prim-plan pe *filosoful-patriot* şi pe *cetățean,* definitorii pentru edificarea a ceea ce s-a numit „umanismul civic" (Alexandru Duțu) în perioada de ecloziune romantică. Pe de altă parte, frecvența unor tipologii în raport cu altele este fructificată de istoria şi studiul comparat al mentalităților în tentativa de a cir-

cumscrie o epocă sau un ciclu cultural. Renaşterea 1-a creat pe *curtean,* în vreme ce constantele - *înțeleptul* şi *cavalerul* - „nu au avut aceeaşi înfățişare de-a lungul secolelor şi nici, în acelaşi secol, în diversele societăți"[29], în plus, structurile socio-politice aflate în descompunere creează şi ele tipuri reprezentative, însă le şi perpetuează pe cele vechi în degradeuri succesive. Astfel, echivalentul *cavalerului* din Turcocrația declinantă este, în Imperiul Habsburgic, *ofițerul,* iar cel al *intelectualului* în ipostază de *dragoman, istoriograf* ş. a. sunt *funcționarul* chesaro-crăiesc şi *artistul vienez.* în Kakania lui Haşek, Hrabal sau Krleza l-au creat pe *omul fără însuşiri,* a cărui paradigmă o fixează Musil şi o confirmă, parțial, Rebreanu[30]. între acesta şi răsăriteanul *om de prisos* există destule trăsături comune şi diferențe specifice. Oricum, începând cu romantismul spectrul modelelor umane s-a lărgit, s-a diversificat şi ar fi desigur utopică dorința de a-1 fixa într-o sinopsă. Realismul îndeosebi 1-a individualizat, atribuindu-i o stare civilă şi o psihologie complexă, astfel că liniile modelului transpar uneori cu dificultate printre rândurile palimpsestului. Invers, cu cât o societate este mai aşezată, mai clar ierarhi-zată, cu atât mai rapid se limpezesc contu-rele modelului uman cu funcție coagulantă.

în ce ne priveşte, *pattern-urile* de mai sus interesează ca prototipuri regăsibile în toate literaturile sud-est europene, în cea română inclusiv, şi cărora examenul critic şi comparativ le poate oferi o valoare de indice reprezentativ pentru ansamblul culturilor din acest areaL

Nu întâmplător am analizat *Tipul tragic, înțeleptul rătăcitor, Haiducul* şi *Parvenitul,* la care se pot adăuga, firește, şi alte modele umane, deduse din asocierea operelor pe grile comune ori numai asemănătoare. Am arătat, în altă ordine, modul cum examenul comparativ confirmă raportul, multiplu dimensionat, dintre *constantă* (eroul de exemplu) şi *variabilele* sale (haiducul, cârjaliul, palicarul, armatolul ş. a.). Şi aici memoria colectivă urmează cu strictețe traseul fixat de gândirea mitică şi, în acest sens, folclorul certifică adevărul că istoricitatea nu rezistă multă vreme la acțiunea corozivă a mitului. într-o conferință din 1951, ce anticipa de altfel *Aspecte ale mitului* (1962), Mircea Eliade demonstra,

exemplificând cu poemele sârbeşti, că „pentru a se fixa în memoria colectivă, evenimentele şi personajele unui episod sunt atât de modificate încât, pierzându-şi caracterul individual, regăsesc arhetipurile eterne ale mitului"[31]. Astfel, popularul Marko Kraljevici e croit după un tipar exemplar, el aglutinând comportamente şi fapte atestate istoric. La fel se întâmplă cu românul Pintea Viteazul, cu Stanko bulgarul, cu grecul Mihalis etc. ce populează epica populară, ca să se regăsească în literaturile moderne din sud-est. Numai că, aici mai ales, fenomenul de proiecție retrospectivă sau de *mitizare* în baza legii formulată de Mircea Eliade coexistă cu procesul de invers, *demitizator* în esență, evident în referințele sociale, naționale şi tipologice în linia realismului. Or, tocmai această stare pendulară sau, mai exact, acest ritm pulsatoriu (pe care le-am depistat şi în prelucrările sud-estice ale baladei despre Meşterul Manole)[32] particularizează, cum spuneam, raportul dintre *constantă* şi *variabilele* acesteia - un indice reprezentativ pentru toate literaturile sud-estului. Mai mult, relația în cauză ilustrează o componentă importantă a balcanismului literar precum şi, principiul, amintit şi el, al unității în diversitate ce caracterizează arealul în cele trei vârste ale sale - bizantin, tur-cocratic şi modern. Iată, ca să mai dăm un exemplu, paradigma *basileus-ulm* e funcțională până târziu, fie că e preluată *ad litteram* de literatura neogreacă, fie că e trecută prin filtrele sensibilităților naționale. Astfel, Ştefan cel Mare e reprezentat cu atributele *autokratorului;* când ridică sprânceana „noroadele tac", ne spune Sadoveanu în prelungirea lui Grigore Ureche. Skanderbeg e văzut şi el ca o autoritate absolută în proza istorică albaneză, în vreme ce nume răsunătoare din trecutul bulgar, sârb sau muntenegrean au înfățişări monumentale, în competiție de astă dată cu imaginea, recuzată astfel, a *basileului.*

Exemplele pot fi multiplicate tocmai pentru că lumea sud-est europeană, diversificată etnic, a cunoscut - cum e şi firesc! -numeroase prefaceri de-a lungul timpului. Relatările călătorilor, „imaginea celuilalt" din însemnările marginale dar şi decantările operate de literatura modernă ne conduc la schițarea a cel puțin patru nivele cu princi-

palele corelate umane (sub raportul, în esență, al atitudinilor fundamentale):

nivelul mitic (înțeleptul)

nivelul religios (prelatul)

nivelul național (eroul)

nivelul socio-istoric (parvenitul)

Algoritmul de mai sus e fără-ndoială elastic întrucât, interferându-se în universul imaginarului, ipostazele omului sud-est european oferă tabloul complex al unui spațiu (nu numai) cultural, puternic istori-cizat şi redevabil, în aceeaşi măsură, unor cadre cu valoare *încă* paradigmatică, înțeleptul Nastratin Hogea are culoare națională (ca la echivalentul său bulgar, Hitär Petär) dar şi un anume statut social, ca în prelucrarea lui Anton Pann; de asemenea, țăranul se bucură de o puternică focalizare socială dar el reprezintă şi segmentul conservator şi definitoriu pentru cutare națiune sud-estică. Totul depinde însă de modul în

care epoca şi scriitorul distribuie accentele. Studiul comparat al tipologiilor depăşeşte sfera criticii literare integrându-se, prin concluziile degajate, domeniului mai generos al *criticii culturale.* Or, din această perspectivă înțelegerea nuanțată a comportamentului lui *homo duplex,* precum şi a locului pe care îl ocupă, într-o unitate de timp, o anumită constantă umană cu variabilele tipologice respective ne restituie, cu un plus de acurateţe, o *forma mentis* prin care ne putem redefini la acest specific meridian european.

Note

1 Măria Todorova, *Balcanii şi balcanismul,* Humanitas, Bucureşti, 2000, p. 95.

2 Cf. *Permanențe literare româneşti din perspectivă comparată,* Minerva, Bucureşti, p. 12-103 (cap. *Tipologie).*

3 Nicolae Iorga, *Deux conferences sur la vie byzantine donnees en Hollande. I. L'homme byzantin,* Paris, 1936, p. 7. Cf. şi lucrarea noastră, *Dinspre _ Sud-Est,* Libra, Bucureşti, 1999, p. 51-65 *(între bizantinologie şi balcanologie).*

4 Claudia Tița-Mircea, *Postfață* la *Omul bizantin,* voi. Coordonat de Guglielmo Cavallo, Polirom, Iaşi, 2000, p. 322.

5 Victor Paracostea, *Balcanologia* în *Sud-estul şi Contextul European,* Buletin VI, Institutul de Studii Sud-Est Europene, Bucureşti, 1996, p. 71 şi în continuare: „Fără a nega, fireşte, diferența specifică care îl leagă de totalitatea membrilor națiunii în sânul căreia s-a născut şi a cărei limbă o vorbeşte vom constata totuşi că, pe deasupra, el mai este membru - prin legături organice, ce vin dintr-o complexă şi îndelungată ancestrație - şi al marii comunități balcanice".

6 Cyril Mango, *Sfântul* în *Omul bizantin,* ed. cit., p. 293-294.

7 Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă,* Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 275: „Eliberarea de sub autoritatea cenzurei divine însemna ieşirea hotărâtă din formula de realizare christică şi comportarea trebuia de-acum să-şi caute alte temeiuri, între tentațiile hedoniste şi regulile de bună cuviință pe care viețuirea în societate încă le impunea, conservatoare".

8 Ivo Andric, *Cronică din Travnik,* E.P.L.U., Bucureşti, 1967, p. 293-294.

9 Mesa Selimovic, *Dervişul şi moartea,* Univers, Bucureşti, p. 295.

10 Idem, p. 301.

11 *Omul bizantin,* ed. cit., p. 257.

12 Cf. Virgil Cândea, *op. cit,* p. 279 şi 280.

13 în temeiul adevărului că „geografia şi geopolitica nu prezintă arii şi formații eterne" Alexandru Duțu specifica faptul că „în epoca medievală, Balcanii fuseseră o unitate clară, în timp ce în epoca modernă apare net o tendință centrifugă" *(Ideea de Europa şi evoluția conştiinței europene,* AII,

Bucureşti, 1999, p. 56).

14 Cf. lucrările noastre, *Literatura română şi spiritul sud-est european,* Minerva, Bucureşti, 1976, p. 102-103, 141-143, 185, 191-193, 215, 232 şi *Paul Zarifopol între fragment şi construcție,* Albatros, Bucureşti, 1982, mai ales p. 82-88.

15 Cf. studiul de referință a lui Paschalis M. Kitromilides, *Balkan Mentality: History, Legend, Imagination,* .tom 2, partea a Ii-a, 1996, pentru care „toate argumentele antropologice şi psihosociale în favoarea unei *mentalități* balcanice recunoscute tind să devină metafizică socială dacă nu oferă răspunsuri convingătoare la întrebarea legată de specificul balcanic" (p. 168). Vezi şi Măria Todorova, *op. cit.,* p. 280-282.

16 Alexandru Duțu, *Ideea de Europa..., ed. cit.,* p. 57 şi urm.

17 Cf. *Literatura română şi spiritul..., ed. cit,* p. 59 şi 117-118 dar şi în *Dinspre Sud-Est,* Libra, Bucureşti, 1999, p. 41.

18 Cf. Marina Marinescu, *Drumuri şi călători în Balcani,* Fundația Culturală Română, Bucureşti, 2000, p. 29.

19 Cf. *Literatura română şi spiritul ..., ed. cit,* p. 193, 214-215 ş. a.

20 *Idem,* p. 27-55 (cap. *Bizanțul dincolo de moarte).*

*2*1 Cf. de pildă *La marginea geometriei, ed. cit.,* p. 63-68 *{Literatura veche şi dreptul scris).*

22 Cf. *Permanențe literare..., ed. cit.,* p. 12-41 *{Mitul semiantropomorf).*

23 Guglielmo Cavallo, *Introducere* la *Omul bizantin, ed. cit.,* p. 17, cu completarea semnificativă: „în chip se concentrează forța interioară, în el se exprimă individualismul imaginii".

24 Cf. Virgil Cândea, *Rațiunea..., ed. cit.,* p. 295.

25 Cf. *Dighenis Akritas,* trad. De N.I.Pintilie şi Nikos Gaida-gis, Univers, Bucureşti, 1974. \^

26 Cf. lucrarea noastră *Alchimia* \-*mileniului, ed. cit,* p. 183-189 *w {Similitudini tipologice între literaturile sud-est europene din secolul al XlX-lea).*

27 Virgil Cândea, *Rațiunea..., ed. cit,* p. 295.

28 *Idem,* p. 225-327 *{Intelectualul sud-est european în sec. al XVH-lea).* Vezi şi comentariile noastre în *Alchimia mileniului, ed. cit,* p. 151-158 *{Umanism românesc şi sud-est european).*

29 Alexandru Duțu, *Modele, imagini, privelişti,* Dacia, Cluj, 1979, p. 105: „înțeleptul şi cavalerul au apărut sub alte chipuri după Renaştere şi apoi, după Romantism; dar îi putem recunoaşte pentru că trăsăturile dominante persistă, până azi, când îl putem identifica pe unul sub chipul omului de ştiință., iar pe celălalt în omul care face dreptate". Cf. de asemenea Al. Duțu, *Umanişti români şi cultura europeană,* Minerva, Bucureşti, 1974, p. 128-156 *{Cavalerul, umanistul şi cărturarul)* şi *Cultura română în civilizația europeană modernă,* Minerva, Bucureşti, 1978, p. 47-85 *{Formarea filosofului şi a patriotului).* Vezi şi comentariile noastre în *La marginea geometriei, ed. cit,* p. 42-47 şi în *Cântecul lui Leonardo,* E.D.P., Bucureşti, 1995, p. 47-50.

30 Cf. lucrarea noastră *Cântecul lui Leonardo,* ed. cit, p. 67-72 *{Europa Centrală — Europa de Sud-Est).*

31 Mircea Eliade, *Mit şi istorie în literatura populară,* în „Jurnalul literar", nr. 1, 2001.

32 Cf. *Permanențe...,* ed. cit., p. 41-61, *Călcâiul lui Delacroix,* ed. cit., p. 115-120 *{Laptele morții)* şi, mai recent, *Kostandin şi Doruntina,* în *Apostrof,* nr. 7-8, 2001.